

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 902 (477.7): 902.21 «1925-1929»

Василь Нікітін (Миколаїв)

ВІДКРИТТЯ ТА ПОПЕРЕДНЄ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОРОДИЩА «ДИКИЙ САД» (1925-1929 рр.)

Місцевість, на якій розташовані залишки городища доби пізньої бронзи «Дикий Сад», ще наприкінці XVIII-XIX століть мала неабиякий вигляд: високі схили берегів заповнювала рідка чагарникова рослинність, що тягнулася вздовж узбережжя від впадіння річки Інгул у води Південного Бугу. Як зауважує миколаївський краєзнавець Ю.С. Крючков назва «Дикий сад» виникла завдяки тому, що біля будинку командира Чорноморського флоту було висаджено фруктові та декоративні дерева [1], які дотепер не збереглися. Та в просторіччі назва «Дикий сад» пов'язана з назвою «дикі дерева», тобто дикорослі (на відміну від фруктових). Вперше цей сад вміщено на плані м. Миколаєва 1805 року.

Із попередніми обстеженнями цієї місцевості на початку XX ст. пов'язано ім'я Феодосія Тимофійовича Камінського (1888-1978), відомого археолога і краєзнавця нашого краю. Співробітництво з такими дослідниками стародавніх часів, як-то: Д.І. Яворницьким, Б.В. Фармаковським, С.С. Дложевським, М.О. Макаренком, В.І. Гошкевичем, а також учнями Б.В. Фармаковського – О.М. Карасьовим, О.І. Леві та Л.М. Славнім давало можливість Ф.Т. Камінському набиратися досвіду в наукових дослідженнях та поповнювати зібраними матеріалами Миколаївський історико-археологічний (тепер – краєзнавчий) музей.

Ще підлітком Ф.Т. Камінський побував у Єгипті, де англійський археолог Г. Картер, що у 20-ті роки минулого століття відкрив і дослідив гробницю Тутанхамона, порадив йому ознайомитися із пам'ятками Давньої Греції. Ці пам'ятки

дуже вразили юнака, і подальше життя Ф.Т. Камінського свідчить про те, що особливу увагу він приділяв старогрецьким старожитностям. Та попереду у підлітка були ще заняття в реальному училищі, після закінчення якого у 1909 році він стає вільним слухачем Петербурзького археологічного інституту. Там він знайомиться з Ермітажем та численними колекціями матеріальної культури різних часів і народів. У 1912 році на запрошення Д.І. Яворницького, директора Катеринославського музею імені О. Поля, стає співробітником цього музею і бере участь у дослідженні Запорозьких Січей.

У 1912-1913 рр. Феодосій Тимофійович знаходився на розкопках античного міста-держави Херсонеса, залишки якого розташовані поблизу міста Севастополя [2]. Напередодні Першої світової війни Ф.Т. Камінський увійшов до створеного місцевими органами влади міста Миколаєва музейної комісії, яка мала прийняти від сім'ї місцевого мецената С.П. Францова численну колекцію рослинного і тваринного світу, зібрану з усіх куточків планети. Одночасно він готує колекцію до експозиції, за дозволом Імператорської археологічної комісії проводить низку археологічних досліджень курганів на території Миколаївщини та Херсонщини.

У 1914 р. розпочалася Перша світова війна, на фронтах якої Ф.Т. Камінський дослужився до чину капітана, але події революції 1917 року знищили всі його надії плідно попрацювати на ниві досліджень старожитностей. Незабаром Ф.Т. Камінського заарештували за доносом

як офіцера царської армії і доправили для допитів до Москви. Його допитували на Луб'янці, але дозволяли вільно пересуватися по місту, і він скористався цією можливістю, щоб відвідувати музеї та різні виставки. Після численних вимог громадськості м. Миколаєва, де його вже добре знали як збирача старожитностей, його нарешті виправдали.

У Москві, його беруть на посаду співробітника у Російський історичний музей, де він наполегливо вивчає і систематизує колекції старожитностей, а згодом працює у Рум'янцевському музеї [3]. Зважаючи на те, що фахівців музейної справи й археології після 1917 року майже не залишилося, у 1921 році Ф.Т. Камінського як фахівця-археолога направляють спеціалізуватися в галузі музейної справи і наукових досліджень стародавніх пам'яток півдня Росії та України. З березня 1921 року по лютий 1922 р. Ф.Т. Камінський займав посаду хранителя Миколаївського історико-археологічного музею і члена міської музейної ради. За його клопотанням і поданням 31 травня 1924 року залишки старогрецького міста-держави Ольвії оголошено національним надбанням України і передано у відання наукового комітету Наркомпросу УСРР. Уповноваженим цього комітету по розкопках в Ольвії став директор Одеського археологічного музею С.С. Дложевський, а вченим хранителем Ольвії – Ф.Т. Камінський.

У лютому 1922 року місцева влада запрошує Ф.Т. Камінського зайняти посаду завідуючого Миколаївським історико-археологічним музеєм. З 1924 по 1929 рік Ф.Т. Камінський працює директором музею, і в ці роки йому вдалося відкрити невідомі раніше, а також дослідити окремі відкриті, й лише згадані у науковій літературі, пам'ятки. Внаслідок цього фонди Миколаївського історико-археологічного музею почали поповнюватися значною кількістю експонатів. Слід зауважити, що прибережні простори Миколаївщини в ті часи особливо не розорювалися, тому що практично була відсутня техніка, і знайти

пам'ятки археології було нелегко. Це вже з поширенням у 30-50-х роках минулого століття і запровадженням оранки земель вдавалося робити широкомасштабні відкриття і дослідження пам'яток археології різних часів. З 1929 року Ф.Т. Камінський був знову заарештований і репресований і до 1954 року (майже чверть століття свого життя) знаходився у концтаборах сталінсько-беріївського режиму [4].

Однак слід зазначити, що двадцять років для Ф.Т. Камінського були найбільш плідними у справі виявлення і попереднього дослідження пам'яток археології. Але напружена і важка праця Феодосія Тимофійовича на посаді завідуючого, а потім директора музею, лише з одним науковим співробітником у штаті, не давала можливості здійснювати наміри щодо виявлення та охорони пам'яток археології. Треба було якось виходити з цього становища. Тому коли розпочався на Україні краєзнавчий рух, то найімовірніше, саме ця подія (до речі Ф.Т. Камінський у 1925 році був відряджений на Перший з'їзд краєзнавців у місті Харкові) підштовхнула його до створення краєзнавчо-археологічного гуртка «Друзі музею», що існував на громадських засадах з 1925 року [5]. Це цілком відповідало як цілям виявлення нових пам'яток археології, так і їх попереднього вивчення й охорони, з одного боку, і залучення до цієї справи широких кіл громадськості – так званих кореспондентів з районів області – з іншого. Як висловився в 1926 році заступник завідуючого музею Л. Кузнєцов: «...вербуючи... молодь у гурток «Друзів музею», силами якого музей проводить розшуки та наукові дослідження навколо Миколаєва і готує таким чином кадри молодих майбутніх наукових робітників у галузі археології...» [6].

Широка і різноманітна діяльність гуртка «Друзі музею» давала певні результати. По-перше, поповнювалися колекції фондів музею, по-друге, більш впевнено почалися дослідження пам'яток археології, по-третє, серед мешканців міста й округи почали виникати осередки кореспондентів,

зацікавлених у пізнанні свого краю від стародавніх часів. Зрозуміло, що робота «Друзів музею» різко пошквалася на тлі розгортання так званого широкомасштабного соціалістичного будівництва. Значна кількість пустуючих земельних ділянок тільки в одному м. Миколаєві поспіхом заповнювалася будівлями різного призначення. Все це викликало певне занепокоєння у членів гуртка «Друзі музею», і вони практично ледве встигали спостерігати за археологічними об'єктами, на яких провадилися будівельні роботи. Ніяких попередніх розкопок не проводилося, тому що держава не виділяла на це кошти. Слід зазначити, що особливу увагу гурток «Друзів музею» приділяв обстеженням усіх прибережних зон м. Миколаєва. Та під час спорудження різного роду будівель в цих зонах руйнувалися та знищувалися ті пам'ятки археології, розташовані на півострові, які були відкриті в торгівельному порту, біля клубу водників, на території міського бульвару та заводу імені 61-го комунара [7]. Тому «Друзям музею» залишалося збирати лише те, що можна було зібрати з археологічного матеріалу.

Серед документів, що належать Миколаївському історико-археологічному музею, є запис, який торкається місця розташування городища «Дикий сад», але, на наш погляд, якийсь невизначений: «Углубительные работы Окрстройконторы на территории Дикого сада в январе 1926 года дали случай кое-что прочитатъ из таинственного прошлого бывшего Дворца по обнаруженным там находкам» [8]. Цей запис, як бачимо, викликає багато запитань, але марно витратити час на їх вирішення.

На жаль, відомості про попередні дослідження городища незначні і розпорошені в одному випадку – у звіті Миколаївського історико-археологічного музею за 1927 рік, а в інших – у записах інвентарних книг музею та окремих записах, зроблених Ф.Т. Камінським та деякими співробітниками музею. Як свідчить окремий поданий нижче витяг зі звіту музею за 1927 рік, особливого

наукового значення він не має, але доводить до відома, що незначні збори підйомного матеріалу на місці «Дикого саду» проводилися. Це, вочевидь, можливо пов'язати з тим, що в результаті абразивних процесів на прибережних околицях городища, відкрилися його культурні шари, що дали змогу спостерігати за ними та збирати археологічний матеріал у вигляді окремих уламків ліпного посуду та деяких інших артефактів. «На території півострова, що його охопив з півночі Інгул, із заходу та півдня р. Буг, – півострів, на якому розташувався нині Миколаїв, нас цікавив південно-західний кут півострова та північна сторона півострова. На першу точку музеєм були відряджені екскурсії* 2 і 3 липня.

За детальним оглядом цієї місцевості було зібрано місцями уламки давньої кераміки. Тоді 5/VII відряджена була, туди ж таки, дослідна група за керівництвом наукового співробітника музею. Підтвердилася наявність того факту, хоч і дуже мало решток давнього поселення збереглися, що таке поселення було. На північну частину півострова так само було звернуто нами увагу. За найбільш доцільне для дослідження місце ми рахували площу так званого «Дикого саду», площу не забудовану, що мало змінила свій первинний рельєф» [9].

Доречи, слід ще пам'ятати, що біля місця розташування городища у період існування Російської імперії та в перші роки радянської влади діяв чавуноливарний завод. За часів радянської влади відпрацьований металобрухт скидався на територію цієї пам'ятки. А ще тут пролягала залізнична колія, що з'єднувала заводи «Наваль» (теперішній ЧСЗ) і «Руссуд» (нині завод імені 61 комунара). А в післявоєнні роки на місці пам'ятки побудовано складське приміщення для зберігання паливно-мастильних матеріалів для військових частин, і це місце було огорожене колючим дротом.

* Так в ті часи звалися групи ентузіастів, які збирали на поверхні пам'ятки археології, підйомний матеріал.

Таким чином, поверхня пам'ятки була настільки забруднена, що коли розпочалися планомірні археологічні дослідження, знадобилося докласти багато зусиль, аби виявити культурні нашарування доби бронзи із житлово-господарськими комплексами. Щодо записів в інвентарних книгах музею, то їх дуже мало і вони невиразні. Головним чином, це перелік окремих уламків глиняного ліпного посуду, іноді покритих орнаментом, та деяких знарядь з каменю.

В інвентарній книзі під назвою «Друзі музею»** перед розділом «Дикий сад» є такий запис: «1927 – 4 і 5/VII, 1928 – 17/VII, 1929 – 18, 22, 23/VI. Збирали: Борисов, Камінський, Кузнецов, Лагута, Маргуліс, Савченко, Сербін». Таким складом «Друзі музею» під керівництвом Ф.Т. Камінського виходили на місце розташування городища, збирали підйомний матеріал 5 липня 1927 р., 17 липня 1928 р. і в червні 1929 р. І далі в книзі – стислий зміст запису: «Дикий сад. Знахідки: велика кількість уламків місцевого, простого, сірого кольору різного посуду з різним орнаментом (геометричним, точеним, ямковим, рубчастим, лінійним). Трапляються уламки грубого посуду с просвердленими дірками для скріплення. Хребці осетрових порід риб.

Уламок короткого бронзового ножа. Бронзовий казан з ніжкою і двома вухами, висота 0,62 метра, на 37 літрів. Уламок людського черепа. Дві терки з спідняками.

Товкачик, пращове каміння. Ул.[амки] оленячих рогів. Ул.[амки] точильного каменя трикутної форми. Оброблений ул.[амок] кременя. Кістяний наконечник, стріли з втулкою і хвостиками». Нижче напис олівцем: «Голдыш (нашел брон.[зовый] котел)» [10].

Записи в музейних інвентарних книгах, що торкаються знахідок у «Дикому саду», припиняються на 1929 році і налічують всього 38 одиниць збереження.

Запис у протоколі №8 на засіданні Ради

«Друзів музею» від 12 травня 1929 року, мабуть, свідчить про останній запис про діяльність цього товариства. На цій нараді «за членами товариства були закріплені місця стародавніх стоянок» з метою їх вивчення та охорони. В пункті четвертому протоколу такий запис: «Предложение т. Каминского о распределении участков (древних стоянок) для наблюдения членами общества... 5) Воскобойникова – Дикий сад» [11].

Справа в тому, що подальші дослідження «Дикого саду» під проводом Ф.Т. Камінського, на превеликий жаль, були перервані черговим безглуздим арештом директора музею у другій половині 1929 р. [12].

А наведений запис в інвентарній книзі «Друзі музею», скоріше за все, був зроблений в 50-60-ті роки минулого століття, коли Ф.Т. Камінський повернувся із заслання і, як і раніше, опрацьовував археологічні матеріали.

На початку 50-х років минулого століття археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом кандидата історичних наук Л.М. Славина і аспіранта Київського державного університету М.М. Бондаря провела попередні пробні охоронні розкопки городища «Дикий Сад». Про результати цих розкопок майже нічого невідомо. Як повідомив у свій час М.М. Бондар авторові у приватній розмові, на городищі був закладений невеликий розкоп. У ньому разом з підйомним матеріалом була зібрана колекція нечисленних предметів матеріальної культури (фрагменти ліпної кераміки, знаряддя різного призначення тощо), а також кісток різних тварин. Про подальшу долю колекції М.М. Бондар нічого не зміг повідомити.

Після повернення додому і реабілітації, Ф.Т. Камінський, перебуваючи на тимчасовій посаді наукового співробітника краєзнавчого музею, знову займається обліком знайдених археологічних матеріалів, у тому числі й тих, що походять з «Дикого саду». Як свідчать його записи щодо переліку матеріалів фонду археології музею, підйомний

** Напередодні своєї трагічної загибелі Т.Т. Камінський передав цю книгу для ознайомлення авторові, у якого вона й досі зберігається.

матеріал «Дикого саду» до 1956 року складав 119, а в 1956 р. вже досягав 465 одиниць збереження.

Із записів Ф.Т. Камінського, що збереглися на окремих аркушах, вкладених в інвентарну книгу «Друзі музею», видно, що в 1956-1958 рр. збором підйомного матеріалу з «Дикого саду» займалися Тарас Максим'юк і Віктор Крученко, учні школи №5 (тепер – українська гімназія), а також Анатолій Шаповалов, які передавали знахідки до краєзнавчого музею.

Серед знахідок уламків ліпного посуду, що відображені в записах Ф.Т. Камінського, звертають на себе увагу знахідки бронзової голки (можливо шила?), фрагменти людського черепа, ріг тварини з поперечною нарізкою. На окремому клаптику паперу зберігся такий запис: «7 апреля 1957 года. Из Дикого сада доставлены... с места, где было обнаружено учениками (нрзб.) погребение собраны:

– рог с зарубкой на конце – 1;

– фрагмент типичной для этой стоянки миски окрашенной красной краской внутри – раз это вблизи погребения найдено, не были ли в этой посудине красные краски положены – 1;

– фрагмент глиняного горшка с высоким вертикальным горлом и отходящим под прямым углом плечиком (вероятно, посудина большая, судя по венчику и плечу) – 1;

– фрагмент лощенного сероглиняного горшка – 1».

Слід зазначити, що вже на ранньому етапі формування світогляду щодо розвитку доби пізньої бронзи дослідники звернули увагу на деякі речі, що походять як випадкові з «Дикого Саду». І незважаючи на те, що справжніх розкопок в ті часи на території городища не проводилося, окремі знахідки були залучені до наукового обігу [13].

Руїнації берегових схилів городища, на частині якого розмістилися складські приміщення воєнного відомства, завдавали великої шкоди стану збереження пам'ятки. Неодноразово у зрізах промоїн, що регулярно виникали на території пам'ятки,

можна було спостерігати культурні нашарування, а одного разу – профіль котловану землянки. На жаль, щороку промоїни поглиблювалися і руйнували прибережну сторону городища, іноді можна було серед змивів культурного шару знайти деякі речі доби бронзи, головним чином, фрагменти ліпного посуду та вироби з кістки, каменю та, дуже рідко, із бронзи.

Коли почав працювати відділ охорони пам'яток археології при краєзнавчому музеї, ним були введені вимоги до місцевого воєнного відомства про збереження городища та часткове його дослідження. Але відомство ніяк не реагувало, пояснюючи це тим, що на території городища, зайнятої під складські приміщення, не можна проводити будь-яких робіт, через заборону і належність території до воєнного відомства.

Таким чином, завдяки розвалу Радянського Союзу й утворенню незалежної України практично відразу почалися щорічні планомірні археологічні дослідження городища «Дикий сад», які відкрили світовій спільноті одну із найоригінальніших пам'яток доби пізньої-фінальної бронзи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Крючков Ю.С. История улиц Николаева. – Николаев: «Возможности Киммерии», 1997. – С.34, 126.
2. Нестуля О.О. Феодосій Камінський // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920 – 50 роки. – Миколаїв, 2000. – С.218-220.
3. Нікітін В.І. Матеріали та документи про життя і діяльність Ф.Т. Камінського // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – №2. – С.126-149.
4. Нікітін В.І., Камінський Ф.Т. – дослідник пам'яток античності Нижнього Побужжя // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – №2. – С.111-116.
5. Гаврилова І.В., Гаврилов І.В. Діяльність «Товариства друзів» при Миколаївському історико-археологічному музеї (1925-1929 рр.) // IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 2002. – С.173-176.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.Р-161, оп.1, спр.516, арк.223.
7. Гошкевич В.И. Древнее кладбище и городище в Николаеве // Летопись музея за 1912 год. – Херсон, 1914. – С.6-7; Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья

Украинской ССР. – К., 1951. – С.77-79, 108-112; Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). – К., 1990. – С.35-36, 63-64, 90.

8. ДАМО, ф.Р-99, оп.1, спр.793, арк.149.

9. Там само, арк.195.

10. Инвентарна книга «Друзья музея. Археологические разведки с участием «Друзей музея». – арк.6.

11. Кухар-Онышко Н., Пиворович В., Ф.Т. Каминский и В.И. Гошкевич // Краєзнавчий альманах. – Миколаїв, 2004. – №2. – С.118.

12. Гаврилова І.В., Гаврилов І.В. Вказ. пр. – С.175; Протоколы заседаний Совета общества Друзей Николаевского историко-археологического музея. – Фонды ІМКМ. – Арк.6.

13. Фабрициус И.В. Вказ. пр. – С.77-79; Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Материалы и исследования по археологии. – 1955. – №46. – С.133; Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К., 1982. – С.137, 140; Бочкарьов В.С. Кіммерійські казани // Археологія. – 1972. – Вип.5. – С.63-68; Черняков И.Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К., 1985. – С.88-91, 98.

Василь Нікітін Відкриття та попереднє дослідження городища «Дикий сад» (1925-1929 рр.)

Публікація розкриває працю відомого миколаївського археолога та краєзнавця Феодосія Камінського по вивченню археологічних пам'яток Миколаївщини у 1920-роках, особливу увагу приділяючи пам'ятнику епохи пізньої бронзи «Дикий Сад». Окремо автор зупиняється на діяльності гуртка «Друзі музею», члени якого брали активну участь у дослідженні археологічних пам'яток краю.

Ключові слова: Феодосій Камінський, Миколаївщина, гурток «Друзі музею», репресії, історико-археологічний музей, поселення «Дикий Сад», історія археологічних досліджень

Василий Никитин Открытие и предыдущее исследование городища «Дикий Сад» (1925-1929 гг.)

Публикация раскрывает работу известного николаевского археолога и краеведа Феодосия Каминского по изучению археологических памятников Николаевщины в 1920-годах, особое внимание уделяя памятнику эпохи поздней бронзы «Дикий Сад». Отдельно автор останавливается на деятельности кружка «Друзья музея», члены которого принимали активное участие в исследовании археологических памятников края.

Ключевые слова: Феодосий Каминский, Николаевщина, кружок «Друзья музея», репрессии, историко-археологический музей, поселение «Дикий Сад», история археологических исследований

Vasil' Nikitin Discovery and the previous research of hillfort «Wild Garden» (1925-1929)

The publication reveal work of the known Mykolayiv archeologist and the ethnographical specialist Feodosiy Kaminskiy on studying archeologic monuments of Mykolayiv region in 1920s years, special attention giving a monument of epoch of late bronze «Wild Garden». Separately the author stops on activity a group «Friends of museum», which members accepted active participation in research of archeologic monuments of territory.

Key words: Feodosiy Kaminskiy, Mykolayiv region, group «Friends of museum», repressians, historical-archeologic museum, «Wild Garden», history of archeologic researches

Рецензенти:

Козак Д.Н., д.і.н., професор

Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 30.07.2009 р.